

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Ihar Bortnik

Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.4>

Ihar Bortnik

Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie

iharbortnik@yahoo.com

ORCID: 0009-0003-2439-0234

CENSURA ALBO ZDANIE Y UWĄŻENIE
PROKOPA BAŁTROMIEIOWICZA, O NOMINACYEY BISKUPA
WILEŃSKIEGO (...) JAKO POMNIK LITERATURY POLITYCZNEJ
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W KOŃCU XVI WIEKU

***Censura albo Zdanie y uwążenie Prokopa Bałtromiejowicza,
o nominacyey biskupa wileńskiego (...)* as a Monument of Political
Literature of the Grand Duchy of Lithuania at the End of the 16th Century**

Abstract

The aim of this article is to reveal the main threads of the political discourse contained in Prokop Bałtromiejowicz's work *Censura albo Zdanie y uwążenie Prokopa Bałtromiejowicza, o nominacyey biskupa wileńskiego (...)*. The study also made a comparison based on the frequency analysis of this work with selected official documents and private letters from the circles of the political elite of the Grand Duchy of Lithuania devoted to the conflict over the appointment of the Vilnius bishopric in 1597-1598. Bałtromiejowicz's work is distinguished by a strong particularism, based on the separate state and legal tradition of the Grand Duchy, as well as suspicion towards the crown elites, although the Polish-Lithuanian union itself was not denied. At the same time, the researched work shows the widespread republican ideas and

concepts in the political thought of the Grand Duchy, borrowed from the nobility discourse prevailing in the Kingdom of Poland and used by the Lithuanian elites to justify their estate privileges.

Keywords: estate, fatherland, freedom, Grand Duchy of Lithuania, law, particularism, people, republicanism, Rzeczpospolita, union

Na rozwój myśli politycznej w Wielkim Księstwie Litewskim duży wpływ miały bieżące wydarzenia polityczne. Szeroki rozgłos zyskało obsadzenie biskupstwa wileńskiego w latach 1591-1600, kiedy król polski i wielki książę litewski Zygmunt Waza próbował mianować na rzymskokatolickiego biskupa wileńskiego przedstawiciela Korony Polskiej Bernarda Maciejewskiego, biskupa łuckiego. Przebieg tej sprawy został szczegółowo zbadany w historiografii¹. Istotą problemu był konflikt pomiędzy monarchą, mającym w tej sprawie znaczące wsparcie ze strony szlachty koronnej, a elitą polityczną Wielkiego Księstwa. Największe napięcie sporu nastąpiło w latach 1597-1598, kiedy kandydatura Maciejewskiego została oficjalnie zatwierdzona przez papieża. Mimo to wobec oporu dygnitarzy litewskich Maciejewski nie był w stanie faktycznie pełnić obowiązków biskupich. Złożoność zagadnienia widać także na poziomie prawnym. Jak zauważył polski historyk Tomasz Kempa, nominacje Polaków na dygnitarstwa litewskie i – odwrotnie – Litwinów na wysokie godności polskie – były zgodne z aktem unii lubelskiej z 1569 roku, ale pozostawały w sprzeczności z III Statutem litewskim (rozdział III, artykuł 12), który zezwalał na nominacje na urzędy litewskie wyłącznie osób pochodzących z Wielkiego Księstwa².

¹ K. Avižonis, *Rinktiniai raštai*, t. 1: *Bajorai valstybiniam Lietuvas gyvenime Vazų laikais*, Romae 1975, s. 462-467; T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejewskiego na biskupstwo wileńskie*, „Studia Waweliana”, t. XX/XXI, 2019-2020, s. 83-102; И.И. Лаппо, *Люблинская уния и Третий Литовский Статут*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, ч. 69, 1917, с. 89-150; K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 295-311; J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: Wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zewnętrznej*, Opole 1990, s. 67-82; J. Rzońca, *Spor o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, [w:] *Wilno. Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, t. 2, Białystok 1992, s. 23-52.

² T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejewskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 83.

Konflikt wymagał ideologicznego uzasadnienia dla każdej ze stron, co znalazło odzwierciedlenie w licznych oficjalnych dokumentach i korespondencji omawianego okresu. W tym kontekście powstało dzieło publicystyczne *Censura albo Zdanie y uważenie Prokopa Bałtromiejowicza, o nominacyey biskupa wileńskiego, przez Jego M.X. podkanclerzego koronnego uczynioney, y przestroga do ich Mości panow obywatelow W.X. Lith. z strony urazu praw / y napotym niebezpieczeństwa ich* [dalej – *Censura*], wydane w 1598 roku przypuszczalnie w Wilnie, chociaż nie wskazano miejsca wydania. Praca ta powstała po formalnym zatwierdzeniu przez papieża kandydatury Maciejowskiego i w spójnej formie zawierała listę argumentów przeciwko tej nominacji, które były już wielokrotnie wyrażane przez przedstawicieli elity Wielkiego Księstwa w licznych dokumentach oficjalnych i listach prywatnych. Z tego powodu *Censurę* Prokopa Bałtromiejowicza można uznać za pomnik odzwierciedlający pewne aspekty myślenia politycznego elity litewskiej końca XVI wieku. Analogię tego dzieła widać także w anonimowym utworze *Rozmowa Polaka z Litwinem*, prawdopodobnie autorstwa Augustyna Rotundusa, opublikowanym około 1565 roku. Jeśli drugi z tekstów oddaje sposób myślenia elity rządzącej Wielkim Księstwem w odniesieniu do proponowanej unii z Królestwem Polskim, to *Censura* ukazuje zmiany w rozumieniu stosunków polsko-litewskich już w warunkach wspólnego państwa.

Mimo że istnieje współczesne wydanie dzieła Prokopa Bałtromiejowicza wraz z tłumaczeniem na język litewski³, nie wzbudziło ono duże go zainteresowania wśród badaczy. O pracy wspominali pokrótce polscy uczeni w kontekście rozumienia przez elity litewskie roli prawa i dyskusji na temat jego złożonych relacji z Koroną Polską⁴. Badacz litewski Dariusz

³ *Censura albo Zdanie y uważenie Prokopa Bałtromiejowicza, o nominacyey biskupa wileńskiego, przez Jego M.X. podkanclerzego koronnego uczynioney, y przestroga do ich Mości panow obywatelow W.X. Lith. z strony urazu praw / y napotym niebezpieczeństwa ich*, [w:] *Šešioliktojo amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; kn. 5)*, red. S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 414-420. Przekład litewskojęzyczny: P. Baltramiejavičius, *Censura, arba Prokopo Baltramiejavičiaus nuomonė ir pastabos dėl Vilniaus vyskupo nominacijos*, [w:] *Šešioliktojo amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; kn. 5)*, red. S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 404-413.

⁴ H. Wisner, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec unii. Schyłek wieku XVI – lata dwudzieste XVII*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXVIII, 2011, z. 1, s. 43; A. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Państwo – urząd – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 234; 239.

Kuolys w artykule poświęconym literaturze społeczno-politycznej Wielkiego Księstwa drugiej połowy XVI wieku wymienił utwór Prokopa Bałtromiejowicza jako przykład litewskiego patriotyzmu, a nawet nacjonalizmu, w którym obrona praw i wolności litewskich rozumiana jest nie tylko w sensie stanowym, ale także jako uzasadnienie samodzielności narodowej i państwowej Litwy⁵.

Celem niniejszego artykułu jest ujawnienie głównych wątków dyskursu politycznego zawartych w dziele Prokopa Bałtromiejowicza *Censura*. Ponieważ publicystyczny gatunek literacki ma swoją specyfikę, w badaniu dokonano porównania opartego na analizie frekwencyjnej tego dzieła z wybranymi dokumentami oficjalnymi i listami prywatnymi pochodzącymi z kręgów elity politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1597-1598 i poświęconymi problematyce obsadzenia biskupstwa wileńskiego.

Stanowisko strony królewskiej we wspomnianym konflikcie najwyraźniej zostało sformułowane w liście Zygmunta Wazy do senatorów litewskich z 12 lipca 1597 roku, który potwierdzał słuszność nominacji Bernarda Maciejowskiego⁶. Monarcha podkreśla w nim przede wszystkim swoje wyłączne prawo do mianowania dostojników na najwyższe stanowiska kościelne. Uzasadnia ten wybór pragnieniem dobra Kościoła i wewnętrznej stabilności państwa w warunkach zewnętrznego zagrożenia. Poza tym kwestionowana jest teza, że nominacja Polaka na biskupstwo wileńskie jest niezgodna z ustawodawstwem litewskim. Król nawiązuje w ten sposób do zwyczaju zapoczątkowanego przez dawnych władców: „przodkowie nasi dawali i przed tym to Biskupstwo ludziom naszego narodu”⁷. Władca artykułuje swoje poszanowanie zgody jako powszechnie zaakceptowanej wartości politycznej, która w konkretnych stosunkach polsko-litewskich potrzebuje „zatrzymania spolnej miłości między obiema narodami”⁸. Wy-

⁵ D. Kuolys, *Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžioios Kunigaikštystės raštijoje*, [w:] *Šešiolikto amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; kn. 5)*, red. S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 20.

⁶ Zygmunt III do senatorów litewskich, Warszawa, 12 VIII 1597, [w:] K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, s. 309-311.

⁷ Zygmunt III do senatorów litewskich, Warszawa, 12 VIII 1597, [w:] K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, s. 310.

⁸ Zygmunt III do senatorów litewskich, Warszawa, 12 VIII 1597, [w:] K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, s. 310.

rażało się to w długich i cierpliwych próbach osiągnięcia kompromisu z litewskimi elitami metodami parlamentarnymi. Decyzja o nominacji Maciejowskiego została podjęta, według monarchy, w wyniku nieskuteczności tych dążeń, a także żądań ze strony szlachty koronnej i papieżstwa o zapewnieniu stanowiska biskupiego, które od dawna pozostawało nieobsadzone. Usprawiedliwianiu własnego stanowiska towarzyszyły oskarżenia pod adresem elit politycznych Wielkiego Księstwa, które ignorują władzę królewską, jednostronnie interpretują swoje prawa i wolności, a w efekcie mogą sprowokować do naruszenia spokoju wewnętrznego: „że i gromady, albo deliberacje jako sami to nazywacie, oddzielnie o tem a niezwykle czyniliście, że i pisma i poselstwa po różnych miejscach, jakoby się miało co tym Up. W. ubliżać, tak to podajecie”⁹.

Tym samym litewscy senatorowie zostali oskarżeni o nieodpowiedzialne zachowanie polityczne w trudnej sytuacji zewnętrznej.

Warto zauważyć, że Prokop Bałtromiejowicz w swoim utworze *Censura* polemizuje z autorem nieznanego dzieła koronnego. Z treści polemiki wynika jednak, że dzieło to opierało się na argumentach zawartych w liście królewskim do senatorów Wielkiego Księstwa. Bałtromiejowicz uzasadnia pozycję elit litewskich w konflikcie wokół obsadzenia biskupstwa wileńskiego, posługując się szeregiem argumentów. Pierwszym z nich jest poszanowanie prawa. Autor przytacza artykuł dwunasty rozdziału trzeciego statutu z roku 1588, zgodnie z którym wszystkie dygnitarstwa mogą być nadawane jedynie obywatelom Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁰. Za istotne naruszenie prawa uznano przesłanie królewskiego przywileju nominacyjnego do Rzymu z pieczęcią kancelarii koronnej, a nie litewskiej¹¹. Warto

⁹ Zygmunt III do senatorów litewskich, Warszawa, 12 VIII 1597, [w:] K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie ze końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, s. 309.

¹⁰ *Censura albo Zdanie y uważenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 415.

¹¹ *Ibidem*. Zgodnie z prawem królewski przywilej nominacyjny na obsadzenie biskupstwa musiał być ostatecznie zatwierdzony przez papieża rzymskiego. W związku z tym dokument ten, jeżeli chodzi o biskupstwa na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego, musiał zostać potwierdzony pieczęcią kancelarii litewskiej. Jednakże w rozpatrywanej kwestii zarówno kanclerz litewski Lew Sapieha, jak i podkanclerz Gabriel Wojna odmówili przyłożenia swych pieczęci do przywileju królewskiego, udowodniając to niezgodnością z prawami i przywilejami Wielkiego Księstwa i orzekając, że mogliby opieczętować tylko w wypadku zgody ze strony stanów litewskich. W tej sytuacji król na przywileju wysłanym do Rzymu zamiast pieczęci litewskiej postanowił przyłożyć pieczęć koronną w nadziei, że Stolica

zaznaczyć, że jako argument prawniczy wykorzystano nie tylko przepisy prawa pisanego, ale także zwyczaje. Autor nawiązuje do powszechnego przekonania, że zwyczaj jest rozumiany jako prawo. Na tej podstawie uważa, że wyłączne prawo Litwinów do obsadzania biskupstwa wileńskiego odpowiada zarówno prawu pisanemu, jak i zwyczajowi¹². Drugi argument opiera się na zasadzie, że zgoda na nominację Koroniarza na biskupa wileńskiego stanie się pretekstem do dalszej ekspansji polskiej szlachty w kierunku obsadzania stanowisk litewskich, w tym także świeckich: „Jeśliby Biskupstwo Wileńskie tak poszło/ to y Zmodzkie zarazem. Zaczymyby przedniejszy stan odcięto/ y z Iurisdiciey Litewskiej wyieto. Czegoby się stan drugi świecki spodziewać miał/ łącno uważyć y naprostszy może”¹³.

Motyw ten był wielokrotnie poruszany przez działaczy politycznych Wielkiego Księstwa od samego początku konfliktu. Jeszcze 17 listopada 1592 r. kanclerz Lew Sapieha w liście do wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, który w rozpatrywanym konflikcie pełnił rolę swoistego lidera stronnictwa litewskiego, zauważył: „A więc, powiada, poddajcie się we wszystkim Polakom: pieczęci i laski i buławy a niech już tu polska laska, pieczęć, buława i skarb jeden rządzi. I to był finis jego, ad media żadnym sposobem, jeno abo zaraz zgiąć, abo to przewieść, żeby był Litwin biskupem”¹⁴.

Radziwiłł „Piorun” z kolei w liście do wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza 27 stycznia 1598 r. stwierdzał:

Bo jeśliby nominatia tego biskupa na swych nogach ostać [się] miała, tedy tym samym przykładem sine consensu nostro wszystkie inne dignitates et officia Księstwa L[itewskiego] mogłby potem wybornie zawsze Krol Jego Mość i każdy inny krol pan nasz ludziom obcego narodu przez pieczętarza koronnego dawać¹⁵.

Apostolska, posiadająca słabe rozeznanie w pieczęciach Rzeczypospolitej, nie zorientuje się w oszustwie. Zob. И.И. Лаппо, *Люблинская уния и Третий Литовский Статут*, c. 142-143; J. Rzońca, *Spor o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, s. 35-36.

¹² *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 415-416.

¹³ *Ibidem*, s. 415.

¹⁴ Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, Wilno, 17 XI 1592, [w:] *Archiwum Domu Sapiehow* [dalej – ADS], t. I: *Listy z lat 1575-1606*, oprac. A. Prochaska, Lwów, 1892, s. 73; И.И. Лаппо, *Люблинская уния и Третий Литовский Статут*, c. 117.

¹⁵ Krzysztof Radziwiłł do Teodora Skumina Tyszkiewicza, Owanta, 27 I 1598, [w:] T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 116.

Wspomniane wyżej użycie pieczęci koronnej przy przesłaniu do Rzymu przywileju nominacyjnego zostało odebrane nie tylko jako naruszenie prawa, ale także jako demonstracyjny brak szacunku dla instytucji politycznych Wielkiego Księstwa:

Bo gdy Polaka na Biskupstwo Wileńskie Nominują/ naprzednieysze dygnitarstwo Senatorskie Litwie/ to iest Biskup Litwin ustaie: kiedy Urzędnik Koronny Nominuie: Marszałek Litewski/ którego urząd iest Nominowac/ swoy urząd traci: Kiedy zaś pieczęcią Koronną pieczętują/ Pieczętarz Litewski/ na urządzie swym szwankuje¹⁶.

Można tu zatem zaobserwować przejawy zjawisk odnotowywanych w badaniach mentalności politycznej elit litewskich w okresie pounijnym: stałe poczucie krzywdy w relacjach z Koroniarzami, przewrażliwienie na punkcie prestiżu, nieustanne podkreślanie równości we wszystkim z Polakami, obawy przed dominacją elit koronnych nie tylko we wspólnej Rzeczypospolitej, ale i w samym Wielkim Księstwie Litewskim¹⁷.

Zasługuje na uwagę argumentacja Prokopa Bałtromiejowicza dotycząca stwierdzenia zawartego zwłaszcza we wspomnianym liście Zygmunta Wazy do senatorów litewskich, że Polacy zajmowali już wcześniej (w końcu XIV i w XV wieku) stanowiska biskupów wileńskich, a zatem nominacja Maciejowskiego odpowiada ustalonemu zwyczajowi. Jako argument przeciwko tej tezie można przytoczyć brak dobrze wyszkolonych kadr duchowieństwa w okresie po przyjęciu chrześcijaństwa na Litwie, w przeciwieństwie do rozwoju szkolnictwa katolickiego w Wielkim Księstwie w drugiej połowie XVI wieku¹⁸. Ale jeszcze ciekawszy jest inny argument. Uznając fakt, że Polacy zajmowali biskupstwa litewskie na podstawie przywilejów wielkoksiążęcych, a nawet za zgodą panów radnych, Prokop Bałtromiejowicz podkreślał, że te przywileje zostały zatwierdzone w czasach, kiedy „nie było zwyczajai

¹⁶ *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 417-418.

¹⁷ U. Augustyniak, *Pozycja Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1668)*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, *Półrocznik XVII/2* (34), 2010, s. 27-28; H. Wisner, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec unii. Schyłek wieku XVI – lata dwudzieste XVII*, s. 43-44. Podobny stosunek warstwy rządzącej Litwy do Koroniarzy przejawia się również w sporze o status Inflant w Rzeczypospolitej. Zob. U. Padalinski, „*Niech to każdy obaczy jeśli Litwa małą krzywdę, żal, despekt i wzgardę ma od Polaków*”: *Epizod sporu między Litwą a Koroną Polska o Inflanty*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 6, 2020, s. 121-133.

¹⁸ *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 416; 418.

ani prawa/ które potym nastąpiło/ y w używaniu ustawicznym było. Nie była Republ. taka/ iaka teraz iest/ ale było absolutum Dominium, tak/ że co Pan z Senatorami postanowił/ to było ratum, gratum & firmum¹⁹.

Wynika z tego, że ustrój polityczny Wielkiego Księstwa nazwano „absolutum dominium”, co było jedną z najczęściej przytaczanych fobii opinii publicznej w Rzeczypospolitej²⁰. Cytat pokazuje, że system ten jest zasadniczo pozbawiony podstawowych wartości głoszonych w dyskursie politycznym państwa polsko-litewskiego, przede wszystkim prawa, które zastępuje prywatna wola władcy i jego doradców. Ustrój nie kojarzy się autorowi z republiką. Został zestawiony z ówczesnym systemem politycznym, który przewidywał udział szlachty w rządzeniu państwem: „lecz teraz Pan z samemi Senatorami sine consensu totius Reip: nic nie stanowi/ y bez ktorey zgodnego pozwolenia/ żadna rzecz odmiany nie niesie²¹”.

Warto przypomnieć, że nieco ponad trzydzieści lat temu autor *Rozmowy Polaka z Litwinem* wychwalał system polityczny Wielkiego Księstwa Litewskiego, który jego zdaniem od dawnych czasów był ucieleśnieniem prawdziwej Rzeczypospolitej, w której władza monarchy jest ograniczona przez prawo i radę senatorską. W polemice ze Stanisławem Orzechowskim, który wolności w Królestwie Polskim przeciwstawiał niewolę w Wielkim Księstwie, stanowczo stwierdził, że ustrój „wolnego państwa” litewskiego nie ma nic wspólnego z rządami absolutystycznymi, opierał się bowiem na przestrzeganiu prawa, a jednocześnie jest doskonalszy w stosunku do ustroju koronnego, który pozwalał szlachcie na nadmierną swobodę, przedzającą się w swawolę²². Poniższe zdanie z *Rozmowy Polaka z Litwinem*, nawiązujące do Arystotelesa, jest bardzo charakterystyczne: „gdzie prawa nie masz, gdzie człowiek, nie prawo, rozkazuje, tam jakoby bellua rozkazywała²³”. Okazało się, że pod koniec XVI wieku elity litewskie tak dostosowały do swoich potrzeb koncepcję polityczną, która przewidywała aktywny udział szlachty w rządzeniu państwem, że były gotowe przyznać, że „zacny

¹⁹ Ibidem, s. 416.

²⁰ A. Grześkowiak-Krwawicz, *Republikanizm szlachecki Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Próba charakterystyki*, „Myśl Polityczna. Political Thought”, nr 2(3), 2020, s. 17.

²¹ *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 416.

²² *Rozmowa Polaka z Litwinem*, [w:] *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, wstęp i oprac. K. Koehler; przeł. E. Buszewicz, Kraków 2009, s. 150; 190; 196-197.

²³ *Rozmowa Polaka z Litwinem*, s. 182.

naród Litewski/ który się od 200. y daley lat ochrzcił”, „plemię święte/ onego wielkiego y zacnego Krola Jagęła y do tego czasu”²⁴ do niedawna znajdował się w stanie, w którym „jakoby bellua rozkazowała”. Czy oznacza to, że w ciągu trzech dekad nastąpiła swego rodzaju „demokratyzacja” myślenia politycznego wśród elit Wielkiego Księstwa? Badania z zakresu stosunków społeczno-politycznych tego okresu pokazują, że w rzeczywistości nie można mówić o demokracji szlacheckiej w Wielkim Księstwie²⁵. Chodzi raczej o to, że elity litewskie w sposób instrumentalny wykorzystywały idee republikańskie dla udowodnienia swojej pozycji w państwie polsko-litewskim.

Warto także zauważyć, że niekiedy w literaturze stanowisko elit litewskich podczas omawianego konfliktu interpretowano jako „echo” separatyzmu²⁶. Ale trzeba podkreślić, że mimo braku zaufania i podejrzliwości w stosunku do elit polskich (choć jednocześnie chodziło o pozyskaniu „cnotliwych Polaków” zajmujących ugodowe stanowisko wobec Litwinów²⁷), nie doszło do rozerwaniu związku z Koroną. Mówiąc o unii, Prokop Bałtramiejowicz powiedział: „Miłujmy się iako bracia/ a każdy swego pilnuj”²⁸. Dlatego punkt widzenia określający pozycję elit litewskich jako partykularyzm jest bardziej zgodny z rzeczywistością²⁹.

²⁴ *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Baltramiejowicza*, s. 418.

²⁵ U. Augustyniak, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, r. CIX, 2002, z. 1, s. 110; H. Lulewicz, *Gniewów o unie ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002, s. 75; D. Vilimas, *Wielkie Księstwo Litewskie po unii lubelskiej: problem kształtowania się „narodu szlacheckiego” i „demokracji szlacheckiej”*, [w:] *Liubliino Unija: ideja ir jos tęstinumas = Unia Lubelska: idea i jej kontynuacja*, sud. L. Glemža, R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2011, p. 274-277; A. Zakrzewski, *Historiograficznych gniewów o unie ciąg dalszy*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2012, p. 653.

²⁶ K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, s. 298; J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zewnętrznej*, s. 67; 79-81.

²⁷ *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Baltramiejowicza*, s. 420.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ T. Ambroziak, *The Necessity to Reexamine the Question of Lithuanian Particularism during the Reign of Sigismund III and Władysław IV*, „Zapiski Historyczne”, v. LXXIX, 2014, i. 4, pp. 89-109; G. Błaszczuk, *Współczesne spojrzenie na stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1795*, [w:] *Rzeczpospolita w XVI-XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?*, red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń 2007, s. 83; U. Padalinski, „*Niech to każdy obaczy jeśli*

Na koniec utworu Prokop Bałtromiejowicz wzywa elity litewskie do czynnej obrony swoich praw, „co wam przodkowie waszy krwią nabywszy/ wcale zostawili”³⁰. Warto podkreślić, że nie atakuje on bezpośrednio osobowości głównego inicjatora nominacji Maciejowskiego – króla Zygmunta Wazy, a jedynie ostrożnie wskazuje na brak zaufania do wykorzystania urzędu monarszego w przyszłości: „Mamy teraz dobrego/ cnotliwego/ a prawie świętego Pana (który day Panie Boże/ aby nam z potomstwem długo i fortunnie panował). Co wiedzieć na iakiego potomkowie waszy za grzechy nasze trafia”³¹. Zresztą krytyka osoby monarszej była rzadkością w ówczesnym dyskursie politycznym Rzeczypospolitej, nawet jeśli wysuwano postulaty godzące w prerogatywy królewskie³².

W wyniku badania frekwencyjnego porównano częstotliwość występowania w dziele *Censura* różnych terminów określających instytucje i podmioty polityczne. Na pierwszym miejscu znajduje się „naród” (najczęściej w znaczeniu „naród litewski”) (6x), dalej „Rzeczpospolita” (również „Republika”, „Rzeczpospolita Litewska”) (4x)³³, „Wielkie Księstwo Litewskie” (4x), „obywateli” („panów obywateli”) (3x), „stan” („stany”)³⁴ (3x), „państwo” (1x). Bardzo często posługiwano się nazwą „Litwa” (również formami

Litwa małą krzywdę, żal, despekt i wzgardę ma od Polaków”: Epizod sporu między Litwą a Koroną Polska o Inflanty, s. 130; У. Падалінскі, *Барацьба шляхты за суверэнітэт ВКЛ пасля Люблінскай уніі 1569 г.*, „Беларускі Гістарычны Часопіс”, 2016, № 7, с. 27.

³⁰ *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 419-420.

³¹ *Ibidem*, s. 419.

³² E. Opaliński, *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587-1648. Próba postawienia problematyki*, „Kwartalnik Historyczny”, r. 90, 1983, nr 4, s. 796.

³³ Ze względu na wieloznaczność tego terminu warto wyróżnić następane konteksty jego użycia: państwo w znaczeniu ogólnym (2x), państwo w znaczeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego („Rzeczposp. Litewska”) (1x), sejm lub szlachta jako stan sejmujący (1x). W jednym zdaniu można zaobserwować wykorzystanie tego pojęcia zarówno w znaczeniu państwa, jak i sejmowi czy stanu sejmującego: „Nie była Respub: taka/ iaka teraz iest/ ale było absolutum Dominium, tak/ że co Pan z Senatorami postanowił/ to było ratum, gratum & firmum/ Lecz teraz Pan z Senatorami sine consensu totius Reip: nic nie stanowi/ y bez ktorey zgodnego pozwolenia/ żadna rzecz odmiany nie niesie”, *Censura...*, s. 416.

³⁴ Mówiąc o tym, wyodrębnia Bałtromiejowicz stany duchowny i świecki. Przy czym stan świecki nazwa „przedniejszym”, co może świadczyć o wyznaniu katolickim autora. Zob. *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Bałtromiejowicza*, s. 415. Można tu przypomnieć, że na początku lat 70. XVI wieku wójt wileński Augustyn Rotundus w recenzji na dzieło Andrzeja Wolana „*De libertate politica sive civili*” zarzucał protestanckiemu autorowi pominięcie „stanu biskupów”, zob. A. Wolan, *De libertate politica sive civili = O wolności Rzeczy-*

„litewski”, „Litwin”) (56x). Termin „Polska” w odniesieniu do Królestwa Polskiego („Polacy”, „panowie Polacy”, „polski”) wykorzystano 18 razy, termin „Korona” (forma „koronny”) – 8 razy. Nigdy nie używano określeń „ojczyzna” i „poddani”. Jeśli chodzi o terminologię oznaczającą wartości polityczne, na pierwszym miejscu sytuuje się „prawo” (w liczbie pojedynczej w ujęciu przedmiotowym) (9x)³⁵, dalej „prawa” (w liczbie mnogiej jako określenie praw-przywilejów) (8x), „wolności” (w liczbie mnogiej, w wyrażeniu „prawa i wolności”) (3x), „zgoda” („consensus”) (2x). Nie odwoływano się do takich terminów abstrakcyjnych jak „wolność” czy „równość”.

Dla porównania analogiczne badania przeprowadzono na innych źródłach (oficjalnych i narracyjnych) powstałych w czasie konfliktu o obsadzenie biskupstwa wileńskiego ze strony litewskiej z lat 1597-1598. Warunkiem badania było, aby wybrane źródła ogólnie dotyczyły problematyki wspomnianego konfliktu (przez analogię z pracą *Censura*). Wśród dokumentów oficjalnych wybrano list senatorów litewskich do Bernarda Maciejowskiego z 10 czerwca 1597 r.³⁶ oraz list senatorów, deputatów trybunałskich i szlachty zgromadzonej na sesji Trybunału Litewskiego w Wilnie u króla Zygmunta Wazy z 15 czerwca 1597 r.³⁷ Te listy były pierwszą wspólną reakcją elit litewskich na potwierdzoną przez monarchę nominację Maciejowskiego³⁸. W terminologii określającej instytucje i podmioty polityczne przeważa pojęcie „naród” (najczęściej w wyrażeniu „naród nasz”) (7x), dalej występują „Wielkie Księstwo Litewskie” (4x), „ojczyzna”

pospolitej czyli slacheckiej, przeł. S. Dubingowicz, wyd. i oprac. M. Eder i R. Mazurkiewicz, red. W. Uruszcak, Warszawa 2010, s. 273.

³⁵ W tym przypadku można rozróżnić konteksty użycia tego terminu: prawo w znaczeniu abstrakcyjnym („prawo pisanie”, prawo i zwyczaj) (5x), prawo w znaczeniu konkretnym (Statut Litewski) (4x), na przykład: „Iakie może być iaśnieysze prawo nad to/ które Statut Litewski/ od Krola JM. Przysięgą stwierdzony/ w Rozdziale 3. Artykule 12. opisuje”, *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Baltromiejowicza*, s. 415.

³⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [dalej – BCz], rkps. 97, s. 167-169, List od obywatelów W. X. Litewskiego do x. Maciejowskiego w interesie Biskupstwa Wileńskiego, Wilno, 10 VI 1597.

³⁷ BCz, rkps 97, s. 177-179, List od obywatelów W.X. Litewskiego do Króla Jmci, skoro się dowiedzieli o Nominacji x. Maciejowskiego na Biskupstwo Wileńskie, Wilno, 15 VI 1597.

³⁸ T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 95; И.И. Лаппо, *Люблинская уния и Третий Литовский Статут*, c. 41-42; J. Rzońca, *Spor o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, s. 30.

(w tym „ojczyzna nasza”) (3x), „Rzeczpospolita”³⁹, „obywatele” i „ludzie wolni” (po 2x), „stan (rycerski)” (1x). W odróżnieniu od treści *Censury* nazw „Litwa” i „Polska” w ogóle nie używano, za to dwukrotnie (2x) posłużono się terminem „koronny”. Jednakże pojęcie „unia”, które w ogóle nie jest używane w *Censurze*, tu pojawia się 4 razy. Unia była postrzegana jako gwarancja zachowania praw narodu Wielkiego Księstwa i jego równości z narodem Korony Polskiej⁴⁰. Podobnie jak u Bartołomiejowicza nie użyto określenia „poddani”. Brakuje także pojęcia „państwo”. W terminologii odzwierciedlającej wartości polityczne dominują słowa „prawa” i „wolności” (po 8x), najczęściej w wyrażeniu „prawa i wolności”. Używano także określeń „braterstwo” w znaczeniu cnoty szlacheckiej (4x), „prawo” w liczbie pojedynczej oraz „wolność” (w tym „równa wolność”) (po 2x). Nie wykorzystano jednak terminu „zgoda”.

Na wybór źródeł narracyjnych (korespondencja) składają się cztery listy, których treść uwypukla stanowisko magnatów litewskich na temat konfliktu wokół biskupstwa wileńskiego w latach 1597-1598: list wojewody smoleńskiego Jana Abramowicza do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z 9 czerwca 1597 r.⁴¹ z propozycją „skryptu” od senatorów litewskich do króla⁴²; list tegoż Jana Abramowicza i biskupa żmudzkiego Melchiora Giedrojcia do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z 31 lipca 1597 r.⁴³ z nazkicowaniem planu działań w najbliższej perspektywie⁴⁴; list kanclerza

³⁹ Terminem tym posługiwano w znaczenia wspólnego państwa polsko-litewskiego, BCz, rkps. 97, s. 167-168.

⁴⁰ Na przykład: „Przodkowie nasi unią zawarli, nie swe słowa, słowa poprzysiężone na unii kładziemy, fide, honore, conscientii, a ktoby tego nie strzegł, iako na on czas sami siebie i tak nas posteritatem suam obowiazali, abyś aby my przeciwko takim, iako nieprzyjaciołom oyczyzny naszey postępowali i powstali”, BCz, rkps. 97, s. 177; „Braci naszey pisali, prosząc IchM, aby nam z powinności swey Braterskiej pomogli, żeby się według związków unii, nie ku krzywdzie praw i wolności naszych, nie działo”, ibidem, s. 178.

⁴¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej – AGAD], Archiwum Radziwiłłów [dalej – AR], dz. V, nr 16, k. 50-51, Jan Abramowicz do Krzysztofa Radziwiłła, Wor-niany, 9 VI 1597, k. 50-51, 53.

⁴² J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zewnętrznej*, s. 71.

⁴³ AGAD, AR, dz. V, nr 4130, k. 14-15, Melchior Giedrojć i Jan Abramowicz do Krzysztofa Radziwiłła, Wilno, 31 VII 1597.

⁴⁴ J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zewnętrznej*, s. 75.

litewskiego Lwa Sapiehy do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” napisany w sierpniu 1597 r.⁴⁵, określający ogólne warunki i perspektywy rozwiązania konfliktu⁴⁶; list Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” do wojewody nowogrodzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza z 27 stycznia 1598 r.⁴⁷ z wykazem żalu w związku z przejściem tego ostatniego na pozycje kompromisowe oraz uzasadnieniem własnego podejścia w konflikcie⁴⁸. W terminologii dotyczącej instytucji i podmiotów politycznych dominują tu pojęcia „naród” (w tym „naród nasz”) (7x) i „ojczyzna” (które w ogóle nie występuje w *Censurze*) (6x). Po 2 razy użyto terminów „stan” (w znaczeniu „stan szlachecki” i w wyrażeniu „wszech stanów Księstwa L[itewskiego]”⁴⁹) i „ludzie wolni”. Także dwukrotnie (2x) posługiwano się skróconym tytułem państwa „Księstwo Litewskie”. Nazwy „Litwa” użyto 6 razy, za to „Polska” („Polacy”, „polski”) (8x), a „Korona” („koronny”) (7x). W ogóle nie używano określeń „Rzeczpospolita”, „państwo”, „obywatele”, „poddani”. W terminologii dotyczącej wartości politycznych bezwzględnie dominują słowa jak „prawa” (15x) i „wolności” (13x). Używano także terminu „wolność” (2x). Zasluguje na uwagę fakt, że w odróżnieniu od innych typów źródeł zupełnie nie występuje pojęcie „prawo” w liczbie pojedynczej.

Jakie wnioski wynikają z tej analizy frekwencyjnej? W utworze Prokopa Baltromiejowicza można zaobserwować dużą częstotliwość stosowania słów kojarzonych z nazwami części Rzeczypospolitej, zwłaszcza określeń potocznych „Litwa” i „Polska”, przy czym dominuje użycie tego pierwszego. Dla porównania: określenia te znacznie rzadziej spotykane są w korespondencji (z przewagą słów kojarzących się z Koroną Polską) i niemal zupełnie nie występują w dokumentach oficjalnych. Prawdopodobnie wynika to ze

⁴⁵ Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła, [sierpień 1597], [w:] ADS, t. I, s. 157-158.

⁴⁶ K. Lewicki, *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, s. 302.

⁴⁷ Krzysztof Radziwiłł do Teodora Skumina Tyszkiewicza, Owanta, 27 I 1598, [w:] T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 116.

⁴⁸ T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 97-98; J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zewnętrznej*, s. 79.

⁴⁹ Krzysztof Radziwiłł do Teodora Skumina Tyszkiewicza, Owanta, 27 I 1598, [w:] T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 116.

specyfiki pracy publicystycznej, która realizuje cele propagandowe, podkreślając wagę konfliktu polsko-litewskiego i promując wizerunek Litwy.

W terminologii odnoszącej się do instytucji politycznych zarówno w dziele Prokopa Bałtromiejowicza, jak i w źródłach innego typu określenia dotyczące Wielkiego Księstwa Litewskiego przeważają nad terminem „Rzeczpospolita” (termin ten w ogóle nie był używany w korespondencji). Koreluje to z wynikami badań terminologii politycznej w instrukcjach sejmikowych Wielkiego Księstwa z lat 1587-1600, przeprowadzonych przez Tomasza Ambroziaka⁵⁰. Można zatem wyciągnąć wniosek, że pod koniec XVI wieku na poziomie języka politycznego elementy litewskiego partykularyzmu nadal przeważały nad wątkami unifikacji.

Jak wskazują wszelkiego rodzaju źródła, podstawowym pojęciem dotyczącym podmiotów politycznych jest „naród”. Rzadziej używane terminy to „obywatele” i „stan szlachecki (rycerski)”, które mają podobne znaczenie⁵¹. Konteksty użycia tych terminów pozwalają stwierdzić, że ich desygnatem jest wspólnota szlachty posiadająca pełnię praw politycznych i uczestnicząca w podejmowaniu decyzji na skalę państwową. Należy zauważyć, że przed unią lubelską pojęcia „naród” i „obywatele” rzadko pojawiały się w dyskursie politycznym szlachty litewskiej, który zasadniczo różnił się od dyskursu szlachty koronnej⁵². Zmiana ta świadczy o przyjęciu przez elity Wielkiego Księstwa republikańskich wartości politycznych, popieranych już wcześniej w dyskursie szlacheckim Korony Polskiej. Warto także zwrócić uwagę na utożsamienie pojęcia obywatelstwa ze szlachectwem⁵³ oraz brak użycia terminu „poddani” we wszelkiego rodzaju źródłach⁵⁴. Obserwacja ta koresponduje z wnioskami badań Urszuli Augu-

⁵⁰ T. Ambroziak, *Rzeczpospolita w litewskich instrukcjach sejmikowych w latach 1587-1648. Próba analizy terminologicznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXV, 2013, z. 2, s. 210-212.

⁵¹ O równoznaczności terminów „naród” i „stan (szlachecki)”. Zob. H. Wisner, *Rzeczpospolite szlachty litewskiej. Schyłek wieku XVI – pierwsza połowa XVII wieku*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, Półrocznik XIII/1(25), 2006, s. 22.

⁵² Porównanie tekstów petycji szlachty koronnej i litewskiej w sprawie unii do Zygmunta Augusta w 1562 r. Zob. U. Augustyniak, *Pozycja Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1668)*, s. 15.

⁵³ Podejście to ostatecznie staje się dominującym w myśli politycznej Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku. Zob. S. Grodziski, *Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1963, s. 46-48.

⁵⁴ W tekście petycji szlachty litewskiej do króla Zygmunta Augusta spod Witebska w 1562 r. proporcja pomiędzy określeniami „poddani” i „obywatele” wynosi 5 do 1. Zob.

styniak o tym, że terminologia poddańcza w odniesieniu do szlachty była wśród nich nie do zaakceptowania pod koniec XVI wieku⁵⁵. Co więcej, coraz częstsze używanie pojęcia „naród” (w kontekście „naród nasz”, „naród litewski”) w odniesieniu do wspólnoty mającej własne prawa i przywileje w stosunku do terminów „obywatele” oraz „Rzeczpospolita”, wskazuje na przewagę myślenia w kategoriach partykularyzmu stanowego nad świadomością przynależności do „wspólnoty obywatelskiej” Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁵⁶. Warto zauważyć, że w liście obywateli Wielkiego Księstwa do Maciejowskiego jako argumenty zapewniające prawa i wolności narodu litewskiego często wymienia się unię z Koroną i cnotę braterską⁵⁷. Ponieważ w innych źródłach nie wspomniano o unii, można przypuszczać, że jej znaczenie zostało instrumentalnie wykorzystane w komunikacji politycznej z przedstawicielami szlachty koronnej.

Zupełny brak terminu „ojczyzna” u Prokopa Baltromiejowicza zaskakuje na tle znacznej częstotliwości jego użycia w twórczości publicystycznej Rzeczypospolitej końca XVI wieku⁵⁸. Przy tym termin ten pojawiał się dość często w korespondencji magnatów litewskich. Wieloznaczność i złożoność pojęcia „ojczyzna” często podkreślana jest w badaniach nad językiem politycznym⁵⁹. Użycie tego słowa zarówno w korespondencji, jak i dokumentach oficjalnych występuje w następujących kontekstach:

U. Augustyniak, *Pozycja Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1668)*, s. 15.

⁵⁵ U. Augustyniak, *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej na dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Wizje państwa i społeczeństwa*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa, 2017, s. 75-76.

⁵⁶ U. Augustyniak, *Pozycja Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1668)*, s. 25-26.

⁵⁷ Odwoływanie do unii jako narzędzia obrony wolności szlachty litewskiej pod koniec XVI wieku, zob. У. Падалінскі, *Адлюстраванне інтэграцыйных працэсаў з Польскім карацэўствам у матэрыялах паятовых соймаў Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XVI ст.*, [у:] *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу*, рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2010, с. 280-282.

⁵⁸ E. Bem, *Termin „ojczyzna” w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 34, 1989, s. 146-149.

⁵⁹ Typologie znaczeń terminu „ojczyzna”. Zob. E. Bem, *Termin „ojczyzna” w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku*, s. 139-156; J. Kiaupenė, *Naród polityczny Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku: pojęcie ojczyzny*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer,

„stateczność naszą ku ojczyźnie”⁶⁰, „stateczni w wierze ku oyczyźnie”⁶¹, „wielka inconstantia w tak ważnej i wielkiej sprawie Ojczyzny naszej”, „w stateczności i w powinnej miłości naszej ku Ojczyźnie”, „z powinności swej pańskiej [królewskiej – I.B.] ku Ojczyźnie naszej”⁶². Można stwierdzić, że w świadomości wyższej warstwy szlachty istnieje pewne przywiązanie do terminu „ojczyzna”, który w użytych kontekstach wskazuje raczej na państwo litewskie z odrębnymi prawami⁶³. Brak jego użycia w dziele *Censura* można zapewne tłumaczyć faktem, że autor preferował określenia bardziej formalne i semantycznie jednoznaczne, mniej nasycone uczuciami („Litwa”, „Wielkie Księstwo Litewskie”), które lepiej oddają istotę tematu pracy.

Mówiąc o sposobach artykułowania wartości politycznych, można zauważyć, że Prokop Bałtromiejowicz niemal równie często odwołuje się do prawa zarówno w znaczeniu obiektywnego kryterium zapewnienia sprawiedliwości i wolności w państwie, co korespondowało z koncepcją suwerenności prawa zaakceptowaną w myśli politycznej Rzeczypospolitej XVI wieku⁶⁴, jak i w znaczeniu konkretnych praw i wolności⁶⁵ chroniących

Warszawa, s. 295-318; E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652*, Warszawa 1995, s. 35-36.

⁶⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 4130, k. 14.

⁶¹ BCz, rkps 97, s. 178.

⁶² Krzysztof Radziwiłł do Teodora Skumina Tyszkiewicza, Owanta, 27 I 1598, [w:] T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, s. 116.

⁶³ Zgodnie z badaczką języka politycznego Ewą Bem w końcu XVI wieku w porównaniu z połową tegoż wieku istotnie wzrasta stopień abstrakcyjności w pojmowaniu terminu „ojczyzna” w literaturze Rzeczypospolitej. Zob. E. Bem, *Termin „ojczyzna” w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku*, s. 149; 155. Pojmowanie ojczyzny jako wspólnej w stosunku do całej Rzeczypospolitej zostaje utrwalone w dyskursie politycznym szlachty Wielkiego Księstwa na początku XVII wieku przy jednoczesnym zachowaniu rozumienia ojczyzny jako Litwy. Zob. H. Wisner, *Rzeczypospolite szlachty litewskiej. Schyłek wieku XVI – pierwsza połowa XVII wieku*, s. 26-28.

⁶⁴ Zob. A. Grzeškowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*, Toruń, 2018, s. 77-138; T. Kucharski, „W tej Rzeczypospolitej prawo królem, prawo senatorem, prawo szlachcicem”. *Idea nadrzędności prawa i jej praktyczne konsekwencje w realiach staropolskiej przedkonstytucyjnej monarchii „mieszanej” (XVI–XVIII wiek)*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2021, nr 3 (61), s. 63-78; E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652*, s. 96-98; D. Pietrzyk-Reeves, *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków, 2012, s. 227-258.

⁶⁵ Wolności jako pojęcia abstrakcyjnego w liczbie pojedynczej autor *Censury* niemal nie wykorzystuje.

przywileje stanowe elity politycznej Wielkiego Księstwa. Jednocześnie listy oficjalne, a w jeszcze większym stopniu źródła narracyjne wskazują na rozumienie prawa i wolności w sensie konkretnych przywilejów, co wymownie świadczy o myśleniu elity politycznej w kategoriach partykularyzmu stanowego.

Reasumując, można stwierdzić, że praca Prokopa Baltromiejowicza *Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Baltromieiwicza, o nominacyey biskupa wileńskiego* odzwierciedla poglądy elity politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego na stosunki polsko-litewskie w latach końca XVI wieku. Dzieło to wyróżnia się silnym partykularyzmem, opartym na odrębnej tradycji państwowo-prawnej Wielkiego Księstwa, a także podejrzliwością wobec elit koronnych, choć nie zaprzecza samej unii polsko-litewskiej. Jednocześnie analizowana praca ukazuje szerokie rozpowszechnienie w myśli politycznej Wielkiego Księstwa idei i pojęć republikańskich, zapożyczonych z dyskursu szlacheckiego panującego w Królestwie Polskim i wykorzystywanych przez elity litewskie do uzasadnienia swoich przywilejów stanowych. Można także zauważyć, że publicystyka, w porównaniu z innymi rodzajami komunikacji pisanej, w największym stopniu przyczyniła się do ukształtowania form świadomości politycznej, które już w XVII w. stały się dominujące w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

References

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, nr 16, 4130.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps. 97.

Źródła drukowane

Archivum Domu Sapiechów, t. I: *Listy z lat 1575-1606*, oprac. A. Prochaska, Lwów, 1892.

Baltramiejavičius P., *Censura, arba Prokopo Baltramiejavičiaus nuomonė ir pastabos dėl Vilniaus vyskupo nominacijos*, [w:] *Šešioliktojo amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; kn. 5)*, red. S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 404-413.

Censura albo Zdanie y uwazenie Prokopa Baltromieiwicza, o nominacyey biskupa wileńskiego, przez Jęgo M.X. podkanclerzego koronnego uczynioney, y przestroga do ich

- Mości panów obywatelów W.X. Lith. z strony urazu praw / y napotym niebezpieczeństwa ich*, [w:] *Šešiolikto amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; kn. 5)*, red. S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 414-420.
- Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, wstęp i oprac. K. Koehler; przeł. E. Buszewicz, Kraków 2009.
- Wolan A., *De libertate politica sive civili = O wolności Rzeczypospolitej czyli ślacheckiej*, przeł. S. Dubingowicz, wyd. i oprac. M. Eder i R. Mazurkiewicz, red. W. Uruszcak, Warszawa 2010.

Opracowania

- Ambroziak T., *Rzeczpospolita w litewskich instrukcjach sejmikowych w latach 1587-1648. Próba analizy terminologicznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXV, 2013, z. 2, s. 191-214.
- Ambroziak T., *The Necessity to Reexamine the Question of Lithuanian Particularism during the Reign of Sigismund III and Władysław IV*, „Zapiski Historyczne”, t. LXXIX, 2014, z. 4, p. 89-109.
- Augustyniak U., *Pozycja Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1668)*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, Półrocznik XVII/2 (34), 2010, s. 13-36.
- Augustyniak U., *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, r. CIX, 2002, z. 1, s. 97-110.
- Augustyniak U., *Wpływ konfesjonalizacji katolickiej na dyskurs polityczny w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Wizje państwa i społeczeństwa*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa, 2017, s. 52-87.
- Avižonis K., *Rinkiniai raštai*, t. 1: *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Romae 1975.
- Bem E., *Termin „ojczyzna” w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce”, t. 34, 1989, s. 131-156.
- Błaszczak G., *Współczesne spojrzenie na stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1795*, [w:] *Rzeczpospolita w XVI-XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?* red. B. Dybaś, P. Hanczewski, T. Kempa, Toruń 2007, s. 83-105.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*, Toruń, 2018.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Republikanizm szlachecki Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Próba charakterystyki*, „Myśl Polityczna. Political Thought”, nr 2(3), 2020, s. 7-35.
- Grodzki S., *Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1963.
- Kempa T., *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, „Studia Waweliana”, t. XX/XXI, 2019-2020, s. 83-102.

- Kiaupenė J., *Naród polityczny Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku: pojęcie ojczyzny*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa, s. 295-318.
- Kucharski T., „*W tej Rzeczypospolitej prawo królem, prawo senatorem, prawo szlachcicem*”. *Idea nadrzędności prawa i jej praktyczne konsekwencje w realiach staropolskiej przedkonstytucyjnej monarchii „mieszanej” (XVI–XVIII wiek)*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego”, 2021, nr 3 (61), s. 63-78.
- Kuolys D., *Visuomenės raidos projekcijos XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje*, [w:] *Šešioliktojo amžiaus raštija (Senoji Lietuvos literatūra / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; kn. 5)*, red. S. Narbutas, Vilnius, 2000, p. 9-24.
- Lappo I.I., *Lúblinskačuniä i Tretij Litovskij Statut*, „*Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvėšeniä*”, č. 69, 1917, s. 89-150 [Лаппо И.И., *Люблинская уния и Третий Литовский Статут*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, ч. 69, 1917, с. 89-150].
- Lewicki K., *Walka o biskupstwo wileńskie z końcem XVI w. Echa separatyzmu litewskiego*, [w:] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 295-311.
- Lulewicz H., *Gniewów o unie ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002.
- Opaliński E., *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652*, Warszawa 1995.
- Opaliński E., *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587-1648. Próba postawienia problematyki*, „*Kwartalnik Historyczny*”, r. 90, 1983, nr 4, s. 791-808.
- Padalinski U., *Adlústravanne intėgracyjnyh pracėsaŭ z Pol'skim karaleŭstvom u matėryälah pavätoryh sojmikaŭ Välikaga knästva Litoŭskaga ũ apošnäj trėci XVI st.*, [w:] *Prablemy intėgracyi i inkarparyci ũ razviciė Central'noj i Ushodnäj Eiropy ũ peryäd rannäga Novaga času*, red. S.F. Sokal, A.M. Änuškevič, Minsk 2010, s. 280-282 [Падалінскі У., *Адлюстраванне інтэграцыйных працэсаў з Польскім каралеўствам у матэрыялах павятовых соймкаў Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XVI ст.*, [w:] *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу*, рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2010, с. 280-282].
- Padalinski U., *Barac'ba ślähty za suverėnitėt VKL paslä Lúblinskaj unii 1569 g.*, „*Belaruskі Ğiŭтарычны Časopis*”, 2016, № 7, с. 23-28 [Падалінскі У., *Барацьба шляхты за суверэнітэт ВКЛ пасля Люблінскай уніі 1569 г.*, „*Беларускі Ğістарычны Часопіс*”, 2016, № 7, с. 23-28].
- Padalinski U., „*Niech to každy obaczy ješli Litwa małą krzywde, žal, despekt i wzgardą ma od Polaków*”: *epizod sporu między Litwą a Koroną Polska o Inflanty*, „*Rocznik Lituanistyczny*”, t. 6, 2020, s. 121-133.
- Pietrzyk-Reeves D., *Ład Rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków, 2012.

- Rzońca J., *Rzeczpospolita Polska w latach 1596-1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zewnętrznej*, Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1990.
- Rzońca J., *Spor o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, [w:] *Wilno–Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak, t. 2, Białystok 1992, s. 23-52.
- Vilimas D., *Wielkie Księstwo Litewskie po unii lubelskiej: problem kształtowania się „narodu szlacheckiego” i „demokracji szlacheckiej”*, [w:] *Liubliano Unija: idėja ir jos tęstinumas = Unia Lubelska: idea i jej kontynuacja*, sud. L. Glemža, R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2011, p. 274-277.
- Wisner H., *Rzeczypospolite szlachty litewskiej. Schyłek wieku XVI – pierwsza połowa XVII wieku*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, *Półrocznik XIII/1(25)*, 2006, s. 17-28.
- Wisner H., *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec unii. Schyłek wieku XVI – lata dwudzieste XVII*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CXVIII, 2011, z. 1, s. 33-45.
- Zakrzewski A., *Historiograficznych gniewów o unie ciąg dalszy*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, sudarytoja R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2012, p. 641-661.
- Zakrzewski A., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Państwo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013.